

Пальшков
Костянтин Євгенович

Інституціоналізація політичної опозиції в країнах Балтії у період відновлення державності

УДК: 321.01(474)«1985-1990»
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-3-44-48>

Пальшков Костянтин Євгенович
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та
соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, Одеса, Україна

Показано, що організована опозиція дозволяє репрезентувати інтереси громадян, які не підтримують рішення і дії влади. Таким чином, опозиція захищає політичну систему від надмірного громадянського невдоволення. І навпаки, відсутність опозиційних сил може привести до нерегульованого соціального протесту аж до насильницьких форм зміни влади.

Визначаються особливості процесу інституціоналізації політичної опозиції в країнах Балтії у період відновлення державності. Аргументовано, що важливою умовою сталого розвитку сучасного демократичного суспільства є наявність ефективно функціонуючої опозиції.

Ключові слова: політична опозиція, державність, зміна влади, політична система, політичний режим, сталий розвиток, країни Балтії.

Вступ. Наявність політичної опозиції стала невід'ємною рисою демократичної держави. Організована опозиція дозволяє репрезентувати інтереси громадян, які не підтримують рішення і дії влади. Таким чином, опозиція захищає політичну систему від надмірного громадянського невдоволення. І навпаки, відсутність опозиційних сил, може привести до нерегульованого соціального протесту аж до насильницьких форм зміни влади.

Характер взаємин між опозицією і владою залежить від політичного режиму, який склався. Так, в умовах демократії ефективна комунікація між владою і опозицією забезпечує політичну стабільність і створює умови для сталого соціально-економічного розвитку. За тоталітаризму влада жорстко запобігає будь-яким проявам незгоди з офіційним курсом правлячого класу. В таких умовах опозиція практично не може реалізувати свою роль. Авторитарні політичні режими відрізняються наявністю опозиції, якій, однак, важко реалізувати свій потенціал. Авторитарна влада декларує свободу опозиційної діяльності, проте часто не підтверджує відповідних декларацій на практиці.

Мета та завдання. Метою статті є визначення особливості процесу інституціоналізації політичної опозиції в країнах Балтії у період відновлення державності; аргументування важливої умови сталого розвитку сучасного демократичного суспільства – наявності ефективно функціонуючої опозиції.

Результати. У другій половині 80-х років з послабленням радянської влади, але водночас зі збереженням авторитарних практик опозиційні сили в Прибалтійських республіках СРСР почали набирати політичної ваги. Стрімке зростання популярності серед громадян дозволило різним опозиційним об'єднанням створити народні фронти – масові політичні рухи національного масштабу. Рух у бік більшої автономності, а потім і незалежності був підтриманий інтелігенцією і дисидентами. Етнічні росіяни та

вихідці з інших частин СРСР виступали проти самостійності прибалтійських республік, однак їх вплив у республіканських масштабах був незначним.

В кінцевому підсумку консолідація опозиції та частини комуністів навколо національних інтересів дозволила відновити незалежність балтійських республік.

Як відомо, виборча сутність представницької демократії природньо поділяє гравців політичної гри на переможців та переможених. Перші набувають статусу влади, останні – опозиції. Від змісту діалогу владних та опозиційних кіл залежить стабільність суспільства. Особливо велике значення має характер такого діалогу під час перехідних процесів. Становлення опозиційних сил по країнах пострадянської Балтії почалося ще до розпаду СРСР. Прагматична взаємодія національно орієнтованої номенклатури та налаштованої проти Радянського союзу частини суспільства дозволила прибалтам зробити узгоджений поступ у бік відновлення незалежності та розбудови демократичних держав. Для України, де взаємодія владних і опозиційних сил досі постає вагомим проблемою сучасного державотворчого процесу, теоретичні аспекти інституціоналізації опозиції продовжують становити науковий та практичний інтерес.

Важливою умовою сталого розвитку сучасного демократичного суспільства є наявність ефективно функціонуючої опозиції. Як зазначає І. Сасенко, «наявність політичної опозиції, забезпечення необхідних умов її діяльності свідчить про підвищення рівня ефективності політики, саме тому опозиційна діяльність стала важливою складовою частиною політичних систем демократичних правових країн» [1, с. 170]. У демократичних країнах опозиція, знаходячись поза владними або коаліційними утвореннями, використовує різноманітні важелі впливу, виступає дієвою формою захисту інтересів громадян, які не підтримують провладну більшість.

Визначальні функції опозиції, як прояву суспіль-

ного інакомислення та невдоволення чинною політичною системою, можна звести до репрезентації інтересів соціальних груп, критики і формування альтернатив, комунікації, вирішення конфліктів та зняття громадського невдоволення [6, с. 127].

Водночас ефективність діяльності політичної опозиції залежить від багатьох факторів, а саме «законодавчого визнання статусу опозиції, гарантій її прав, урахування позиції громадян, згуртованості сил опозиції, наявності авторитетних лідерів, «інтелектуальних команд», конструктивної ідеології, джерел фінансування, механізмів впливу на державні рішення тощо» [6, с. 127].

Поствиборчою тактикою політичної опозиції може бути взаємодія із владою, перехід на позиції системної критики, гібридні варіанти активності. Та незалежно від обраного сценарію, важливим є збереження гарантій опозиційної діяльності. В. Сичова зазначає: «Інститут політичної опозиції можна вважати суттєвою складовою частиною демократичного державного механізму, за допомогою якої забезпечуються ефективні дії держави (системи органів влади) щодо підвищення раціональності управлінських рішень останньої» [5, с. 75] Отже за умов реалізації політичною опозицією своїх прав та можливостей, конструктивних і прагматичних взаємовідносин із владою, обидві сторони можуть діяти в інтересах розвитку держави.

Відсутність діалогу між владою і опозицію, недотримання прав останньої, або ж взагалі витіснення її з політичного процесу може призвести до політичної нестабільності. Коли сили, що програли вибори, не мають жодних важелів впливу на державні процеси або зазнають неправового тиску, накопичений протестний потенціал може стати загрозою сталому політичному розвитку аж до недемократичних форм зміни влади.

Трансформація авторитарних чи тоталітарних режимів в напрямі демократії можлива лише за умов паралельного становлення та зміцнення політичної опозиції. У перехідних процесах опозиція відіграє роль рушія політичних реформ та суспільних змін. Успішність становлення опозиції та реалізації нею своєї головної мети у вигляді здобуття влади залежить від багатьох факторів. Визначальним серед них автор вважає рівень політичної свідомості та культури. У суспільстві має бути сформовано запит на якісні зміни в суспільно-політичному житті та реалізовано цілу низку демократичних цінностей та інститутів, як-от: вільні вибори, свобода слова, плюралізм, багатопартійність. Без соціального запиту на стримування влади та заповнення прогалів у сфері наведених цінностей та інститутів можливість існування дієвої опозиції виключена.

Вільні вибори дозволяють громадянам віддати свій голос політичній силі, програма якої, на їхнє особисте переконання, найбільше відбиває їхні інтереси. Порушення цього права унеможлиблює формування

органів, які обираються відповідно до волевиявлення громадян, та відкриває шлях до зловживань правлячими колами владою, її узурпації.

Порушення свободи слова підриває первинні засади опозиційної діяльності. Позбавлення громадян права на вільне висловлення своїх думок, зокрема, що стосується критики уряду, порушує баланс сил на користь влади.

Уособленням плюралізму в умовах представницької демократії виступає багатопартійність. Змагальність та конкуренція різних політичних сил виступають основою парламентаризму, обов'язковою ознакою якого є наявність опозиції. Оформлена опозиційна діяльність в сучасному світі неможлива без наявності розвиненої партійної системи та її суб'єктів політичних партій. В умовах представницької демократії партії представляють інтереси громадян. Від того, чи будуть представлені інтереси громадян різних ідейних орієнтацій рівномірно, залежить стабільність суспільства. Партії трансформують стихійне зіткнення різних позицій суспільства в легалізоване політичне протистояння.

Велике значення для досягнення опозицією поставлених цілей має політичний режим, що визначає характер стосунків із діючою владою. За тоталітарного режиму не визнається саме існування опозиції. Суспільству нав'язується думка про наявну владу як про єдину можливу. Будь-яка критика влади трактується як спроба повалення існуючого ладу і передбачає суворе покарання. За таких умов опозиційна думка вимушена переходити у сфери діяльності, що мають менші ризики прямого зіткнення з офіційними доктринами, зокрема, національно-культурну, творчу, виховну тощо.

За демократії, такі цінності, як-от: верховенство права, система загальних виборів, плюралізм, гласність тощо забезпечують ефективне функціонування опозиції. У демократичній політичній системі опозицію наділено найширшими правами. До таких прав Л. Шачковська та С. Бондар відносять «участь у формуванні порядку денного парламенту, можливість надсилати запити уряду й підзвітним йому організаціям, піддавання критиці урядових рішень, ініціювання створення спеціальних слідчих комісій для розслідування недбалості або непрофесіоналізму вищих посадових осіб держави, право публічних висловлювань і рівного з правлячою елітою доступу до ефірного часу державних телерадіокомпаній, друкованих засобів масової інформації» [6, с. 125]. Повноваження опозиції мають бути закріплені законодавчо. Водночас у країнах консолідованої демократії гарантії інакодумства природньо виступають частиною національної традиції, що склалася історично і реалізується на практиці.

Авторитарний режим, однією з визначальних рис якого є показовість у наявності рис демократії, передбачає співіснування влади та опозиції. Втім, вже якісний зміст можливої взаємодії залежить від

обох сторін протистояння та в першу чергу від влади. Зокрема, як зазначає І. Саєнко, «Демократичний механізм опозиційної діяльності передбачає забезпечення відкритості політичного процесу, прозорості діяльності влади, підвищення рівня раціональності та варіативності політичних рішень» [1, с. 170]. Характер протистояння залежить від того, як влада ставиться до вимог опозиційних сил, чи може опозиція впливати на прийняття політичних рішень, чи має вплив на уряд, чи має доступ до ЗМІ тощо. Готовність до діалогу владних еліт робить можливим досягнення консенсусу та подальшого руху у бік демократії. Розвиток подій у протилежному напрямку може поглибити кризу аж до відкритого протистояння.

Для радянського суспільства феномен опозиції був складним для сприйняття та розуміння. Керівна роль комуністичної партії виключала будь-яке публічне інакодумство та оформлення організованої політичної сили на противагу КПРС. Різницю у сприйнятті опозиції за доби СРСР та сьогодні наглядно розкривають тодішнє та сучасне визначання даного інституту. У сучасній політичній науці опозиція розкривається як «специфічна форма політичного впливу на органи державної влади з боку різних соціальних і політичних груп з метою законодавчого забезпечення своїх інтересів» [4, с. 13]. Водночас опозиційна діяльність розкривається як «цілеспрямована поведінка уповноважених суб'єктів конституційно-правових відносин, що передбачає здійснення контролю за органами державної влади та органами місцевого самоврядування, критику їх роботи та створення альтернативної програми розвитку держави (окремого регіону) й формування позитивного досвіду управлінської роботи та кадрового потенціалу» [1, с. 171]. Радянський же політичний словник 1940 року визначав опозицію як протидію, тобто рух, спрямований проти пануючої думки чи порядку; групу, яка здійснює протидію, та крокує проти думки більшості або пануючої думки [2, с. 389]. Співставлення наведених визначень дозволяє побачити акценти у визначенні опозиції у різні періоди. Якщо сьогодні наголос робиться на забезпеченні інтересів опозиції через політичний вплив на владу, контроль над нею, то за радянських часів в опозиційних силах бачили перш за все протидію. Разом з тим, «практика показує, що не може бути сильної опозиції в суспільстві <...> без зацікавленої та активної підтримки населенням опозиційності – цілеспрямованої сукупної активності суб'єктів опозиції, що має власні сутнісні ознаки, механізми і фактори функціонування» [4, с. 14]. Відповідне сприйняття опозиції в СРСР призвело до того, що за роки радянської влади досвід політичної взаємодії державного апарату та опозиції було втрачено. Натомість, в політичну культуру багатьох народів СРСР було привнесено недемократичні риси, як-от: нетерпимість до політичного опонента, ворожість та агресивність до альтернативної точки зору, відторгнення плюралізму тощо.

Та якщо в окремих частинах СРСР, наприклад республіках Центральної Азії, споконвічний брак

демократичної традиції зробив політичну опозицію новим феноменом, то в окремих частинах Радянського Союзу, що мали практику демократичного або напівдемократичного врядування, опозиція постала знайомим інститутом із минулого. Зокрема, так сталося в Естонії, Латвії та Литві, авторитарні політичні режими яких напередодні радянської окупації мали певні атрибути демократії.

Проголошена 1985 року в СРСР Перебудова порушила монополію Комуністичної партії на формування ідейно-політичного середовища. Нагодою ефективно скористалися проголошеними змінами скористалися не всюди. Але у тих регіонах, де протестний потенціал був традиційно високий, прибалти опинилися в авангарді. Інакодумство серед творчих кіл та інтелігенції Прибалтики мало коріння, що сягало часів державності.

В самому СРСР існувало навіть визначення «інакомислячі» відносно тих громадян, які були не згодні з політикою партії. Звісно, такі люди не могли обіймати державні чи громадські посади. «Інакомислення» визначалося як помилковість у поглядах, адже радянська влада – це влада народу, який обирає кращих, комуністична партія є партією робітників, селян та прошарку інтелігенції, отже народна. Сам «народ» же, згідно з ідеєю, об'єднався у блок партійних і безпартійних. Така позиція передбачала, що на відміну від капіталістичного світу, ядром якого виступає буржуазія, політика єдиної комуністичної партії правильна [3, с. 308] і не може мати підстав для критики.

Оскільки курс на політичні зміни носив декларативне вираження, на початковому етапі Перебудови формами уособлення інакодумства у республіках Прибалтики ставали окремі інституційно неформлені групи з прошарку партійної номенклатури. Комунікація між представниками таких груп здійснювалася на кулуарному рівні. І хоча такі форми діяльності слабо відповідають сталим уявленням про опозицію, на той момент це можна було вважати викликом режиму.

Якщо діяльність реформістськи налаштованих угруповань в середині влади була абсолютно негласною, та, як і раніше, обмежена суворою партійною дисципліною, то звичайні люди мали ширші можливості задля реалізації громадських ініціатив. Поза межами державних інститутів формами єднання громадян ставали різного роду дискусійні клуби, гуртки, студії, рухи тощо. Враховуючи те, що проголошена політика гласності не передбачала можливостей для прямої критики влади, вказані об'єднання громадян у Прибалтиці шукали альтернативних шляхів позиціонування. Наприклад, однією з популярних проблематик для єднання громадських ініціатив була екологічна. Розвиток таких невеликих за розміром, але численних об'єднань згодом призвів до утворення масових громадських рухів – народних фронтів. Вони стали формою

об'єднаної політичної опозиції на піках політичної кризи недемократичних режимів.

Типовими рисами таких фронтів тоді і сьогодні є відсутність обов'язкового членства, розмиті програмні цілі, обмежені фінансові та інформаційні ресурси, брак чіткої організації тощо. За таких умов старі, добре організовані еліти, використовуючи досвід та дисципліну, постають складним суперником для реформаторів.

Виникнення народних фронтів, слід вважати етапом інституціоналізації опозиції у Прибалтиці. Так, на момент утворення рухів, вважалося, що вони здатні прискорити запроваджені радянською владою реформи. Втім, по мірі набирання політичної ваги та радикалізації вимог, народні фронти взяли на себе роль прямого опонента партії, яка, навпаки, стрімко втрачала легітимність і контроль над соціально-політичною ситуацією.

Велике значення для інституціоналізації опозиції як самодостатньої сили у Прибалтиці мала наявність широкого прошарку інтелігенції та дисидентів, які були готові очолити протистояння із владою. Свою готовність надати допомогу прибалтійським суспільствам демонстрували іммігрантські кола. Після відновлення незалежності дані спільноти отримали впливове представництво на державних посадах.

Показовою формою опозиційності можна вважати вихід з лав КПРС, що згодом стало масовим явищем. Здавання партійного білету стало свого роду декларацією національно-патріотичної позиції його носія та свідченням незгоди із курсом партії. Як правило, за цим слідував вступ до народного руху або інших організацій антикомуністичного характеру.

В умовах трансформації політичної системи стратегічними завданнями опозиції є руйнування наявного режиму та розбудова нового. До того ж максимальна увага має бути приділена обом з наведених завдань. Виконання лише першого виключає перехід до демократії. Тому, важливим фактором функціонування опозиції є її здатність переходити від руйнівних стратегій до прагматичних і творчих форм позиціонування. Як свідчать посттоталітарні практики, партійно-політичні конфігурації, які виникають на тлі зруйнованих режимів, вимагають конструктивних форм політичної активності.

Громадсько-політичний дискурс доби слабшання радянської влади у республіках Балтії стрімко розгортався у бік відновлення незалежності та самостійного розвитку республік. Незгода із проєвропейським, незалежницьким курсом лунала лише з боку проросійськи орієнтованої частини суспільства, ядро якої складали етнічні росіяни та російськомовні вихідці з інших радянських республік. Відкидаючи сценарії самостійного розвитку, вони виступали лише за переформатування економічних засад Радянської держави.

В цілому ж національно орієнтовані опозиційні сили, що представляли більшу частину суспільства,

та чимала частина республіканської номенклатури Прибалтики виступали за розбудову державних інституцій ліберально-демократичного стибу. В контексті трансформації та подальшого розвитку політичної системи йшлося про запровадження багатопартійності, вільних виборів, ідеологічного плюралізму тощо. В частині реформування економічної системи опозиціонери декларували відновлення ринкових відносин та їх базової засади – інституту приватної власності.

Втім, визначальною рисою посткомуністичного розвитку стала переконаність нової влади у неможливості повернення до організації суспільно-політичного життя радянського зразка та, в першу чергу, виключення комуністичної ідеології серед альтернатив незалежного шляху.

Колишнім опозиціонерам, які прийшли до влади на руїнах авторитарного чи тоталітарного режимів, часто доводиться працювати в умовах погіршення соціально-економічної ситуації, що є наслідком руйнування попередніх управлінсько-організаційних конструктів. За таких умов новій владі складно досягати швидких позитивних результатів, тоді як суспільство чекає на виправдання отриманого авансу довіри. Великого значення у такий час набуває питання політичної волі. Проведення рішучих реформ у форматі «шокової терапії» на кшталт польського «плану Бальцеровича», загрожують зниженням підтримки, але дозволяють розраховувати на результати в довгостроковій перспективі. Уникнення ж подібних реформ дозволяє зберігати відносну політичну та економічну стабільність, втім, лише відстрочивши кризу довіри з боку суспільства, адже реальних необхідних змін не відбувається.

Від початку Перебудови прибічники європейського шляху розвитку добре розуміли важливість лібералізації політичного та економічного життя. Та якщо на початковому етапі полеміки із радянським центром прибалтійськими реформаторами ставилося питання розширення економічної автономії Естонії, Латвії та Литви, то із відновленням незалежності нова влада у республіках вдалася до рішучих дій. Стратегічна єдність серед реформаторів торкалась і змісту, і темпів політичних та економічних реформ. Зокрема, з метою стрімкої розбудови ринкової економіки демократичними силами було проголошено курс на широку приватизацію. І хоча безумовним лідером процесу роздержавлення власності стала Естонія, в цілому, прибалтійським країнам протягом декількох років вдалося передати великі частини державних комплексів до приватних рук.

Висновки. Отже слід зазначити, що розгляд балтійськими елітами державних інтересів вище за особисті чи корпоративні сприяв відновленню незалежності трьох пострадянських республік та їх подальшому розвитку демократичним шляхом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні питання зовнішньої політики України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13 грудня 2013 р. Саєнко І. та ін. Одеса, 2013. 264 с.
2. Политический словарь. Александрова Г. та ін. Москва, 1940. 672 с.
3. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами: Монографія. Рудич Ф.М. та ін. Київ, 2016. 488 с.
4. Політична опозиція: навч. посібник. Гошовська В.А. та ін. Київ, 2013. 208 с.
5. Сичова В.В. Інститут політичної опозиції в системі державного управління: монографія. Харків: Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр., 2010. 219 с.
6. Шачковська Л.С., Бондар С.С. Критерії ефективності діяльності політичної опозиції. Політикус. 2017. № 2. С. 124–128.

REFERENCES:

1. Aktualni pitannya zovnishnoi politiki Ukraini: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 13 grudnya 2013 r. / Saenko I. ta in. Odesa, 2013. 264 s.
2. Politicheskii slovar / Aleksandrova G. ta in. Moskva, 1940. 672 s.
3. Politichna vlada i opoziciya v Ukraini: porivnyalniy analiz iz zarubizhnimi kraïnami : Monografiya / Rudich F.M. ta in. Kiiïv, 2016. 488 s.
4. Politichna opoziciya: navch. posib. / Goshovska V.A. ta in. Kiiïv, 2013. 208 s.
5. Sichova V.V. Institut politichnoi opozicii v sistemi derzhavnogo upravlinnya: monografiya / Harkiv : Nac. akad. derzh. upr. pri Prezidentovi Ukraini, Hark. region. in-t derzh. upr., 2010. 219 s.
6. Shachkovska L.S., Bondar S.S. Kriterii effektivnosti diyalnosti politichnoi opozicii. Politikus. 2017. № 2. S. 124-128.

Institutionalization of political opposition in the Baltic countries in the period of restoration of statehood

Palshkov Kostyantyn Evgenievich

Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Department
of Philosophy
and Socialhumanitarian Disciplines
Odessa state university of internal affairs
Uspenskaya str., 1, Odessa, Ukraine

The availability of political opposition has become an inalienable feature of a democratic state. The organized opposition allows to represent the interests of citizens who do not support the decisions and actions of the governance. Thus, the opposition protects the political system from excessive civil dissatisfaction. Conversely, the absence of opposition forces, can lead to unregulated social protest up to violent forms of changing power.

The nature of the relationship between the opposition and the government depends on the political mode that has developed.

In a democracy, effective communication between the governance and the opposition ensures political stability and creates conditions for sustainable social and economic development.

Under totalitarianism, the government severely suppresses any form of disagreement with the official course of the ruling class. In such conditions, the opposition is practically unable to actualize its role.

Authoritarian political modes are distinguished by the availability of opposition, which however is difficult to actualize its potential. Authoritarian governance declares freedom of opposition activity, however, it often does not confirm relevant declarations in practice.

In the second half of the 1980s, as the Soviet mode weakened, but at the same time, while preserving authoritarian practices, the opposition forces in the Baltic republics of the USSR began to gain political weight. The rapid growth of popularity among citizens allowed different opposition associations to organize themselves into popular fronts - mass political motions of national scale. The movement toward greater autonomy, and then independence was supported by the intellectuals and dissidents. Ethnic Russians and natives of other parts of the USSR opposed the independence of the Baltic republics, but their influence on the general in the republican scales was insignificant.

Ultimately, the consolidation of the opposition and part of the Communists around national interests allowed the restoration of the independence of the Baltic republics.

Key words: political opposition, statehood, change of power, political system, political regime, sustainable development, the Baltic States.